

Тақырыбы: Күрделі сөздердің емлесі.

Мақсаты: Күрделі сөздердің емлесі туралы түсінік, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Тіркесті күрделі сөздердің емлесі
- 2.Біріккен сөздердің емлесі
- 3.Қос сөздердің емлесі

Қазақ жазуы үнемі өзгеріп, емлесі жаңару, толығы үстінде. Соған қарамастан қазіргі қазақ орфографиясының төл тіліміздің табиғатына қайшы түсер кереғар тұстары аз емес. Осының өзі жазу емлесінің ғасырлар бойғы жазу дәстүрінің, жазу тәжірибесінің, дағдысының негізінде қалыптасатын өте күрделі құрылым екенін көрсетеді. Қазақ жазу емлесіндегі қайшылықтардың пайда болуы, алдымен, тіліміздегі күрделі сөздердің бірде бөлек, енді бірге жазылуымен байланысты. БАҚ құралдары мен оқулық беттерінде күрделі сөздердің жазылуына байланысты қайшылықтар әлі күнге дейін кездеседі.

Сөздердің бірге не бөлек жазылуы туралы мәселе, күрделі сөздердің біріккен сөз және тіркескен құрама сөз түрлерін бірбірінен ажырату мәселесінен туындайды. Себебі: біріккен сөз деп қабылданса – бірге, тіркескен құрама сөз деп есептелінсе бөлек жазылады. Сондықтан да болар күрделі /құрама/ сөздердің жазылу емлесінің /бірге, бөлек, дефис арқылы/ қалыптасу тарихы, алдымен, күрделі сөз түрлерін ажырату критерийлерін анықтауға ұмтылудан бастау алғаны мәлім. А.Байтұрсынұлы күрделі сөздердің үндесу заңына сәйкес келгенін- бірге, келмейтіндерін бөлек таңбалайды. Кіріккен сөз болудың бірінші шарты мағыналық тұтастығы: бір-ақ нәрсені атап, бір сөздің орнына жүреді. Бірақ бұл шарт барлық сөздерге бірдей өлшеуіш бола алмайды. Қ. Жұбанов: «Кіріккен сөзбен кірікпеген сөз тіркесінің қайсысы екенін айыруға ең қолайлы, әрі сенімді жол – ол екпінге қарау». Мысалы: қарға қара құс десек, мұндағы қара құскірікпеген тіркес екені анық. Өйткені қара сөзінде екпін бар, әрі ол екпін соңындағы құс сөзінің екпінінен анағұрлым басым. Ал, бүркіт – «қарақұс тұқымынан» десек, мұндағы қарақұс кіріккен сөз екені анық. Өйткені, мұнда қара деген бөлшекте түк екпін жоқ, қара мен құстың екеуіне ортақ жалғыз-ақ екпін бар, о да қара сөзінде емес, құс сөзінде.

Біріктіріп не бөлек жазылуға тиісті сөздерді айырудың қиындығы ресми орфографиялық ережелердің кейде бірізді, дәл болмауынан орфографиялық сөздіктерде ала-құла, қарама-қарсылық күшті болды: бір сөздікте бірге жазылған сөздер екінші сөздікте бөліп жазылған... Сөз бен сөзді қосып жаңа сөз жасау процесі үздіксіз дамып жатуынан пайда болған өзгерістер орфографиялық ережелерге ілеспей, олардан ауытқып, асып-түсіп жатады.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде /1983/ бөлек жазылатын сөздердің 6 түрлі тобы көрсетілген:

1. Мемлекет, республика, облыс, мекеме, ұйымның күрделі атаулары.
2. Анықтауыш пен анықталушы сөздер.

3. Күрделі сан есім, күрделі сын есімдер.
4. Күрделі етістіктер.
5. Есім, еліктеуіш сөздер мен етістіктерден құралған күрделі сөздер.
6. Идиомалық, фразалық тіркестер.

1988 жылғы орфографиялық сөздікте бірге жазылатын сөздер:

1. Тұлғасы өзгеріп барып біріккен сөздер /бүгін, биыл, алаңғасар т.б./
2. еш, әр, кей, бір, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер /ешқандай, ештеңе, біржолата т.б./
3. Термин сөздер /баспасөз, еңбеккүн, көкжиек/.
4. Құрал- жабдық атаулары / шаңсорғыш, бесатар т.б/, мамандық, кәсіп, қызмет иелерінің аттары /өнертапқыш, теміржолшы, атқамінер т.б/, ойын, салт –дәстүр атаулар / ақсүйек, тоқымқағар, ақсарбас/.
5. Аң-құс, жан-жануар, құрт- құмырсқа, өсімдік атаулары /қарақұйрық, ақбөкен, тасбақа, шегіртке, аққу/.
6. –тану, сымақ, аралық, фото, электр, радио, авто, авиа т.б сөздерімен келген тіркестер / халықаралық, радиоқабылдағыш, автокалам т.б/.

Орфографиялық сөздіктің сөздерді дұрыс жазу нормасын қалыптастыратын негізгі қызметінен басқа: а) сол тілдің сөздік қорын түгендейтін; ә) тілде жарыса қолданылатын лексикалық бірліктердің әдеби вариантын бекітетін; б) өзге тілді өкілдердің сол тілдегі барлық сөздердің (жазылуы қиындық тудыратын да, тудырмайтын да) емлесін қарау үшін қажетті ақпарат беретін қосалқы қызметтері бар.

2001 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 4-басылымын (50 000 сөз) 1500 данамен басып шығарды. Сөздіктің алғы сөзінде: «3-басылымы өңделіп, толықтырылды. Сөзтізбеге бұрын енбей қалған сөздер, ғылыми-техникалық, қоғамдықсаяси терминдер енгізілді, бірге немесе бөлек жазылатын сөздер айқындалып, реттелді.

- Аң, құс, жәндік, өсімдік атауларына байланысты күрделі сөздердің де біразы сөздікте біріктіріліп жазылған. Мысалы: ақбас (өс.), ақкіс, аққайран, ақсары (құс), ақшұнақ (өс.), қарақас, қараматау (өс.), қарақұлақ (зоол.), тасбеде (өс.), суқұзғын, сужылан, суқоңыз, субүркіт, суықторғай, т. б.

- Біршама тіркестер - ауыз омыртқа, бел омыртқа, төс қалта, көк сүт, тай қазан, қара көже, қара ет, қызыл асық, қызыл су, азу тіс, ит тіс, қасқа тіс, сүт тіс, қыз қуу, кәрі жілік, ашық хат, темір қазық (жұлдыз атауы), аш ішек, тоқ ішек, тік ішек, тоң май, іш май, бет орамал, қол орамал, жалаң аяқ, жалаң бас, төс темір, тоты құс деген сияқты біраз сөздер сөздікте бөлек жазылған.

2005 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 5-басылымын (53 000сөз) 3000 данамен басып шығарды.

Сөздікте бөлек жазылып келген май шам, жел диірмен, ақ таңдақ, іш құса, тоң май сынды сөздер бірге жазылды.

2007 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 6-басылымын 100000 данамен басып шығарды. Бұл сөздік бұрын ресми түрде бекітілген (1983 ж.) «Қазақ тілі орфографиясы негізгі ережелерінің» ең соңғы редакцияланған нұсқасы негізге алынды. Орфографиялық ережелердің аталмыш редакцияланған нұсқасы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік терминология комиссиясында бекітілді. Сондықтан ол жазу нормаларын заңдастыруда басшылыққа алынатын нормативті құжат деп есептеледі.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 445 б.
2. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. - 113 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1996. - 341 б.
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. - Астана: Елорда, 2000. – 527 б.

№10 дәріс

Тақырыбы: Емле сөздігі – тілдегі сөздердің жазылуын бір жүйеге түсіретін құрал

Мақсаты: Емле сөздігі туралы мағлұмат беру.

Жоспар:

1. Емле сөздіктерін түзудің негізгі ұстанымдары
2. Емле сөздігі – әдеби тіл нормаларының басты көрсеткіші

Тіл жүйелі, қоғамдық құбылыс болғандықтан, бәріне ортақ оның жазу ережелері болады. Әркім өзінше әр түрлі жаза беретін болса, ол жүйелі тіл болмайды. Кейде дұрыс жазу ережелерін емле деп те атайды. Орфографиялық сөздік — тілдегі сөздердің жазылу нормасын көрсететін сөздік. Қазақ тілінің тұңғыш орфографиялық сөздігі қазақ жазуының орыс графикасына көшуіне байланысты қабылданған емле ережелеріне сәйкес 1941 жылы түзілді. 1940 жылға дейін бас-аяғы он бес-жиырма жылдың ішінде үш түрлі: А.Байтұрсынұлы түзген қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы араб таңбаларын, одан кейін он шақты жыл қолданған латын жазуын, 1940 жылдан бастап қабылданған кириллицаны пайдалануға мәжбүр болған қазақ халқының әр жазудың емлесінде дәстүрі қалыптасып, орнығып үлгермеді, сондықтан әркім бұрынғы жазудың тәртібін сақтап, алақұлалық туғызуы мүмкін болғандықтан, 1941 жылы жаңа графикаға көшкен кездегі емле ережелері де, 1957 жылғы оның біршама түзетілген жаңа редакциясы да ресми үкімет тарапынан арнаулы қаулымен бекітілген болатын. Осының нәтижесінде қазіргі жазуға ие болдық. Алғашында алфавитте 41 әріп болды. Алфавиттік қатар алдымен орыс тіліндегі бар әріптерден тұрды, содан кейін орыс графикасында жоқ, қазақ тіліне төл дыбыстарды таңбалайтын әріптерден тұрды. Бұл тәртіп 1957 жылы өзгеріп, алфавиттік құрамға ә әріпі қосылып, 42 әріп болып қазіргідей күйге келді. Бұдан 42 әріптік әліпби ең алдымен орыс сөзінің дұрыс жазылуы талабынан туындаған, сондықтан 33+9 принципімен құрылған. Мұндағы 33 әріп орыс әліпбиіне сәйкес келсе, қалған тоғыз әріп қазақ тіліне тән дыбыстарға сай келеді. Бұл әдіс Кеңес үкіметінің кезіндегі саясат бойынша жүздеген ұлттардың әліпбиі 33+N принципімен жасалған болатын. М. Балақаев 1948 ж. оқушыларына арналған қысқаша "Емле сөздігін" құрастырды. 1995 ж. мектеп мұғалімдері мен баспа қызметкерлеріне арналған "Қазақ орфографиясы жайында анықтағыш" (Р. Сыздықова) жарыққа шықты. Мектеп оқушыларына арналған орфографиялық сөздік 1960